

Ярослав Романюк,
кандидат юридичних наук,
Голова Верховного Суду України,
Заслужений юрист України

УДК 347.1:340.132

ЗНАЧЕННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ У ПРОЦЕСІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ДОГОВОРУ СТРОКОВОГО БАНКІВСЬКОГО ВКЛАДУ)

Статтю присвячено дослідженню значення спеціалізованих цивільно-правових норм у процесі цивільно-правового регулювання. Розкрито специфіку побудови спеціалізованої норми та окреслено її взаємодію з іншими цивільно-правовими нормами.

Ключові слова: цивільно-правове регулювання, цивільно-правова норма, спеціалізована норма, норма-засада, норма-дефініція, системоспрошуючі норми.

Поява спеціалізованих норм у праві обумовлена об'єктивними процесами становлення й розвитку системи права та їх ролі у цьому процесі. Класична теорія права розглядає структуру норми права виходячи із трьох елементів: гіпотези — умови, за наявності якої діє норма; диспозиції, що фіксує (передбачає) власне правило поведінки (права та обов'язки учасника, зокрема цивільного правовідношення) та санкції, якою встановлюються заходи державного впливу за порушення приписів диспозиції.

З цих позицій, переважною у доктрині є точка зору вчених, що класична норма права формується за такою схемою: «якщо — то — інакше». Наприклад, якщо укладено договір оренди (гіпотеза), то орендодавець зобов'язаний надати майно у користування орендарю (диспозиція), інакше орендар може вимагати дострокового розірвання догово-

ру та відшкодування збитків (санкція) — статті 759, 765, 766 ЦК України.

Проте при регулюванні цивільних відносин законодавчі акти, передусім ЦК України, містять у своєму змісті чимало положень, які за своєю структурою не вкладаються у класичну триелементну, а інколи і у двоелементну структуру. До таких положень відносяться: дефініції, принципи правового регулювання фікції, презумпції, преюдиції, строки й терміни, цілі, завдання, засади та інші правові явища.

Безумовно, постійне створення принципів нових правових норм для регулювання нових суспільних відносин не сприяє їх гнучкому правовому регулюванню, а лише «цементує» їх у процесі нормативного оформлення. Тому розвиток та розширення правових норм шляхом внесення змін і доповнень до нормативних приписів як їх складових є

важливою функцією законодавця, що підкреслює актуальність досліджуваної наукової проблеми. Створення спеціалізованих (допоміжних, або похідних) правових норм дозволяє логічно узгодити весь нормативний масив, уникнути в ньому суперечностей і прогалин.

Тож, виходячи із диспозитивного методу, який лежить в основі переважної більшості цивільних відносин, постійного розвитку та розширення цивільних відносин, істотного значення для системи цивільно-правових норм набувають спеціалізовані цивільно-правові норми.

Зауважимо, що в науковій літературі різних країн та періодів розвитку юридичної науки практично не проводилося спеціальних досліджень видів цивільно-правових норм, хоча питанням класифікації норм права в загальній теорії держави і права була присвячена чимала кількість праць. Серед найбільш відомих у цьому напрямі досліджень вчених-правознавців можна назвати: С. С. Алексєєва, В. К. Бабаєва, М. І. Байтіна, М. М. Марченко, П. О. Недбайла, О. В. Петришина, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, О. Ф. Черданцева та інших. Спеціалізовані цивільно-правові норми були предметом досліджень таких зарубіжних вчених як О. А. Кузнецова, А. І. Маньковський та деякою мірою висвітлювались у наукових працях В. А. Белова. Водночас у вітчизняних наукових дослідженнях не вдалося знайти джерел, які б містили теоретичне бачення природи спеціалізованих цивільно-правових норм.

Спеціалізація норм права є головним інтегративним фактором у системі права. Можна погодитися з думкою А. М. Авер'янова, що однією з проблем у визначенні системи є з'ясування сутності сил, які поєднують множинність у єдине ціле [2].

Кожен елемент може існувати в системі, лише набуваючи характеристик відповідної спеціалізації, виконуючи особливі функції, які є необхідними для ефективного функціонування системи в цілому.

При цьому слід акцентувати увагу на тому, що саме спеціалізація, функціональність та роль визначають значення будь-якого системного явища, в тому

числі норми права. Якщо в системі виявляється відсутність певного елемента з необхідною функцією, процес диференціації елементів з подальшою появою необхідного елемента, закріпленням його в певному місці в системі, створенням нових зв'язків з уже існуючими елементами, тобто процес інтеграції системи цивільного права, починається знову.

Підставою створення та існування спеціалізованих правових норм є об'єктивна необхідність у законодавчому охопленні нових видів суспільних відносин через сформовану і перевірену на практиці систему правового регулювання з урахуванням раніше прийнятих норм.

Спеціалізовані норми самостійно не регулюють суспільні відносини і шляхом приєднання до регулятивних і (або) охоронних норм не створюють єдиного регулятора, у чому вбачається їх додатковий характер. Такі норми є похідними, оскільки вони утворюються на основі «первинних», «вихідних» норм, але містять у собі додатково інші розпорядження (вбирають нові регулятивні якості) з метою охоплення нової групи суспільних зв'язків [14, с. 411–412].

Разом із тим, наголосимо, що зазначені функції притаманні й іншим правовим явищам (предмету, методу, цілям, завданню, функціям правового регулювання тощо), проте для спеціалізованих правових норм ці функції є провідними і притаманними іманентно.

Ознаками спеціалізованих цивільно-правових норм є нетиповість їх структури. Зокрема вони мають, як правило, двоелементну структуру (гіпотезу і диспозицію), не містять конкретних моделей поведінки для учасників цивільних правовідносин, а також у них не закріплюються конкретні права, обов'язки та заборони. Крім того, спеціалізовані цивільно-правові норми виконують специфічні функції в системі цивільного права.

Так, спеціалізовані цивільно-правові норми впливають на систему цивільного права, спрощуючи або охороняючи її. Таким чином, головне завдання зазначених норм — протистояти розбалансуванню системи цивільного права, пов'язувати інші норми шляхом їх об'єднання для того, щоб система цивільного права функціонувала як єдине ціле. При цьому

цілісність системи цивільного права не перешкоджає здійсненню аналізу її елементів (норм права) та дослідженню їх як самостійних об'єктів.

До спеціалізованих цивільно-правових норм належать, зокрема, норми, що мають двоелементну структуру (гіпотезу і диспозицію) без вмісту конкретних моделей поведінки та виконують специфічні функції в системі цивільного права. З урахуванням виконуваних спеціалізованими цивільно-правовими нормами системних функцій вважаємо за можливе здійснити їх поділ на системоутворюючі, системоспрощуючі, системозберігаючі.

Системоутворюючі норми є досить різномірними і за своєю суттю поділяються на такі види:

1) *відправні цивільно-правові норми*, що мають найбільш високу форму абстрагування і містять відправні начала, основи правового регулювання цивільних відносин, які, у свою чергу, поділяються на: а) *норми-засади* (містять у собі положення, що закріплюють основні начала цивільного обігу); б) *норми-принципи* (закріплюють вихідні принципи цивільного права); в) *визначально-установчі норми* (містять положення, що визначають цілі, завдання цивільного права, його правових інститутів, предмет, форми й засоби правового регулювання); г) *норми-дефініції* (містять повні або неповні визначення певних цивільних категорій, понять і явищ);

2) *системоспрощуючі норми*, функціями яких є спрощення нормативного викладу шляхом закріплення певних припущень правил поведінки або фактичних обставин дійсності для ефективного та швидкого цивільно-правового регулювання, а саме — норми-презумпції, норми-преюдиції та норми-фікції;

3) *системозберігаючі норми*, що спрямовані на введення в дію цивільно-правової норми та набрання нею чинності (юридичної сили), це — *оперативно-поширювальні (допоміжні) та колізійні норми* [6, с. 8].

Незважаючи на вищевикладене, всі спеціалізовані цивільно-правові норми одночасно характеризуються як системоутворюючими, так і системоспрощуючими та системозберігаючими функціями.

Однак переважаюча здатність конкретних спеціалізованих норм до найкращого виконання однієї із вказаних функцій призвела до їхньої класифікації з переважанням однієї з наведених якостей.

Зокрема оперативно-поширювальні (допоміжні) цивільно-правові норми відповідають за наділення елементів системи (правових норм) юридичною силою та вказують на ті суспільні відносини, до яких вони застосовуються. Саме допоміжні норми є необхідним «ресурсом», початковим юридико-технічним поштовхом, що запускає систему цивільно-правових норм у дію.

Ці норми дозволяють позбавлятися від застарілих, «недієвих», фіктивних норм і, в той же час, вводять в дію нові, більш досконалі елементи (нові правові норми). Без додаткових цивільно-правових норм норми цивільного права взагалі можуть не спрацювати, а система цивільного права може не проявити інтегративної властивості, що рано чи пізно призведе до її дестабілізації. Тому оперативно-поширювальні норми спрямовані, перш за все, на виконання системозберігаючих функцій [7, с. 72].

Водночас аналіз норм чинного законодавства на предмет введення більш досконалих елементів правових норм переконує у зворотному. Так, останні численні зміни та доповнення до цивільного законодавства вказують на їх безсистемність, що, по-перше, загрожує цілісності системи цивільного права, по-друге, істотно ускладнює застосування цивільно-правових норм та часто призводить до обмеження прав та свобод осіб учасників цивільних відносин.

Наприклад, параграфом 3 глави 71 «Позика. Кредит. Банківський вклад» Цивільного кодексу України [16] (далі — ЦК України) системно визначено підстави укладення, виконання сторонами та припинення договору банківського вкладу (депозиту). Тобто основним регулятором — ЦК України — належним чином врегульовано всі етапи відносного договірного публічного правовідношення.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 1058 ЦК України особа, яка уклала договір банківського вкладу (депозиту), — вклад-

ник передає за таким договором грошову суму (вклад), а банк зобов'язується виплачувати вкладникові таку суму та проценти на неї або дохід в іншій формі на умовах та в порядку, встановлених договором. Частина 1 ст. 1060 ЦК України визначає, що видами договорів банківського вкладу є: 1) договори на умовах видачі вкладу на першу вимогу; 2) договори на умовах повернення вкладу зі спливом встановленого ним строку (строковий вклад), які за способами виконання та припинення договірних відношення відрізняються.

Зокрема, до червня 2015 р. частини 2, 3, 4 ст. 1060 ЦК України існували в редакції, що передбачала можливість дострокового припинення договору банківського вкладу (депозиту) на першу вимогу *вкладника*, крім випадків, зроблених юридичними особами на інших умовах повернення, ніж закріплені договором. Отже, ЦК України була встановлена презумпція припинення відносного договірного правовідношення з надання строкового банківського вкладу в будь-який час.

Разом із тим, із прийняттям Закону України від 14 травня 2015 р. № 424-VIII [12] ст. 1060 ЦК України набула нового змісту, яким істотно змінено підходи до припинення договору банківського строкового вкладу й умови повернення вкладу за строковим договором шляхом передбачення презумпції неможливості дострокового повернення строкового вкладу.

Так, згідно з ч. 3 ст. 1060 ЦК України *за договором банківського строкового вкладу банк зобов'язаний видати вклад та нараховані проценти за цим вкладом із спливом строку, визначеного у договорі банківського вкладу*.

Повернення вкладникові банківського строкового вкладу та нарахованих процентів за цим вкладом на його вимогу до спливу строку або до настання інших обставин, визначених договором, можливе виключно у випадках, якщо це передбачено умовами договору *банківського строкового вкладу*.

Дослідження цієї імперативної неможливості розірвання договору строкового банківського вкладу переконує у порушенні конституційних засад права

власності змінами, внесеними до вказаної статті ЦК України. У даному випадку йдеться саме про спеціалізовану цивільно-правову норму: змінами підходів до права на дострокове припинення банківського вкладу не створено нове правило поведінки у вигляді нового регулювання суспільних відносин, відбулося лише нормативне закріплення конкретного припису (розпорядження) у вигляді презумпції, яка істотно впливає на реалізацію норми права.

За правовою природою договір банківського вкладу є договором передавання майна особи у власність банку на певний строк (до першої вимоги чи на конкретний строк) з обов'язком останнього повернути таку саму кількість грошей (вклад) особі та виплатити передбачені договором проценти.

Абсолютне право власності особи при укладенні договору банківського вкладу (відносні відносини) не втрачається, а лише набуває певної форми його реалізації шляхом делегування майна (грошей) у власність банку для його діяльності на певний строк. Отже, йдеться про відносне передання права власності з обов'язковою умовою повернення: або на вимогу, або зі спливом певного строку. Тож, виходячи із розуміння права власності як абсолютного права, враховуючи гарантований ч. 4 ст. 41 Конституції України [5] та закріплений у ст. 321 ЦК України принцип непорушності права власності, в особі вкладника залишається правомочність реалізувати особисте право власності на належні йому гроші шляхом дострокового припинення договору банківського вкладу (депозиту). При цьому він має нести певні ризики недотримання належного виконання договору банківського вкладу (депозиту), а саме: втратити проценти, передбачені договором, та отримати просто суму вкладу або із процентами аналогічно тому, як це відбувається із вкладом на вимогу.

Вищезазначене свідчить про внесення до ЦК України змін, які останнім часом відображають поспішний, безсистемний та навіть шкідливий характер для цілісності всієї системи цивільного права.

Підсумовуючи викладене, слід вказати, що спеціалізовані норми є специфічними нормами цивільного права, що

покликані забезпечувати гнучкість та оперативність правового регулювання. Створення таких допоміжних або похідних правових норм дозволяє логічно узгодити весь нормативний масив, уникнути в ньому суперечностей і прогалин.

Виходячи із виконуваних спеціалізованими цивільно-правовими нормами системних функцій, вони поділяються на:

1) *системоутворюючі норми*, які, зважаючи на власну різноманітність, охоплюють декілька видів, а саме: 1) *відправні цивільно-правові норми*, що мають найбільш високу форму абстрагування і містять відправні начала, основи правового регулювання цивільних відносин, які, у свою чергу, поділяються на: а) *норми-засади* (містять у собі положення, що закріплюють основні начала цивільного обігу); б) *норми-принципи* (закріплюють вихідні принципи цивільного права); в) *визначально-установчі норми* (містять положення, що визначають цілі, завдання цивільного права, його правових інститутів, предмет, форми й засоби правового регулювання); г) *норми-дефініції* (містять повні або неповні визначення певних цивільних категорій, понять і явищ);

2) *системоспроцуючі норми*, функціями яких є спрощення нормативного викладу шляхом закріплення певних припущень правил поведінки або фак-

тичних обставин дійсності для ефективного та швидкого цивільно-правового регулювання, зокрема це — *норми-презумпції та норми-фікції*;

3) *системозберігаючі норми*, що спрямовані на введення в дію цивільно-правової норми та набрання нею чинності (юридичної сили), а саме *оперативно-поширювальні (допоміжні) та колізійні норми* [6, с. 8].

Водночас останні численні зміни і доповнення до цивільного законодавства вказують на їх безсистемність, що, в першу чергу, загрожує цілісності всієї системи цивільного права, істотно ускладнює застосування цивільно-правових норм та часто призводить до обмеження прав та свобод громадян. Зокрема встановлення імперативної презумпції неможливості розірвання договору строкового банківського вкладу змінами до ст. 1060 ЦК України порушує конституційні засади права власності. Законодавча зміна підходів до розпорядження власністю у вигляді строкового банківського вкладу за своєю суттю є спеціалізованою цивільно-правовою нормою: нове правило поведінки не створено, а відбулося лише нормативне закріплення конкретного припису (розпорядження) як імперативної презумпції, що істотно впливає на реалізацію норми права.

ПРИМІТКИ

1. Алексеев С. С. Структура советского права / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1975. — 264 с.

2. Аверьянов А. Н. Системное познание мира: методологические проблемы / А. Н. Аверьянов. — М. : Политиздат, 1985. — 263 с.

3. Белов В. А. Гражданское право: Общая часть : учебник / В. А. Белов. — М. : Юрайт, 2011. — Т. 1: Введение в гражданское право. — 893 с.

4. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко [та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — 584 с.

5. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

6. Кузнецова О. А. Специализированные нормы российского гражданского права: теоретические проблемы : дис. ... д-ра юрид. наук / О. А. Кузнецова. — Екатеринбург, 2007. — 430 с.

7. Кузнецова О. А. Нормы-принципы российского гражданского права / О. А. Кузнецова. — М. : Статут, 2006. — 269 с.

8. Маньковский И. А. Нормы и источники гражданского права : теоретические основы формирования и применения : монография / И. А. Маньковский. — Минск : Междунар. ун-т «МИТСО», 2013. — 288 с.

9. Недбайло П. Е. Применение советских норм / П. Е. Недбайло. — М. : Гос. изд-во. юрид. лит., 1960. — 511 с.

10. Нормы советского права / под ред. М. И. Байтина и В. К. Бабаева. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — 248 с.
11. Общая теория государства и права. Академический курс : в 2 т. / под ред. М. Н. Марченко. — М. : Зерцало, 1998. — Т. 2. Теория права. — 640 с.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов повернення строкових депозитів : Закон України від 14.05.2015 р. № 424-VIII // Відомості Верховної Ради України. — 2015. — № 30. — Ст. 1572.
13. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. — 5-те вид., зі змінами. — К. : Атіка, 2001. — 176 с.
14. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. — Х. : Консум, 2004. — 656 с.
15. Теория государства и права : учебник / под ред. М. Н. Марченко. — М. : Зерцало, 2004. — 800 с.
16. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Офіційний вісник України. — 2003. — № 11. — Ст. 461.
17. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. для вузов / А. Ф. Черданцев. — М. : Юрайт, 1999. — 432 с.

Романюк Ярослав. Значение специализированных гражданско-правовых норм в процессе гражданско-правового регулирования (на примере договора срочного банковского вклада).

Статья посвящена исследованию значения специализированных гражданско-правовых норм в процессе гражданско-правового регулирования. Раскрыта специфика построения специализированной нормы и очерчено ее взаимодействие с другими гражданско-правовыми нормами.

Ключевые слова: гражданско-правовое регулирование, гражданско-правовая норма, специализированная норма, норма-принцип, норма-дефиниция, системупрощающие нормы.

Romaniuk Yaroslav. The significance of the specialised rules of civil law in the process of the civil law regulation (using the example of a fixed term deposit contract).

The article investigates the importance of the specialized civil law norms in the process of civil law regulation. It elaborates on the specificity of the construction of a specialized norm and outlines its interaction with other civil law norms.

Key words: civil law regulation, civil law norm, specialized norm, norm-principle, norm-definition, system-simplifying norms.